

EZGU FIKR, EZGU SO'Z, EZGU AMAL!

27-IYUN – O‘ZBEKISTON MATBUOT VA OMMAVIY
AXBOROT VOSITALARI XODIMLARI KUNI

ILM SARCHASHMALARI

AL-XORAZMIY NOMLI
URGANCH DAVLAT UNIVERSITETINING
ILMIY-METODIK JURNALI

2015 – 6

MUNDARIJA

YOSHLARGA OID DAVLAT SIYOSATI – AMALDA

С.Давлетов. Ёшларга оид давлат сиёсати – жамият тараккиёти омили.....	3
--	---

МАТЕМАТИКА

U.Sobirov, J.Abdullayev, G'.Xudoyberganov. Iteratsiya usuli bilan ba'zi transtsendent tenglamalarni yechish.....	7
M.Vaisova, N.Vaisova, B.Yusupov. Shtols va Tyoplitsa teoremlarining tatbiqlari.....	11

ТИББИЙОТ

Д.Маткаримова, Ш.Юсупова, Д.Якубов. Характеристика особенностей гемостаза и гуморального иммунитета при иммунном микротромбоваскулите и тромбоцитопении у допризывников в регионе Приаралья.....	17
---	----

BIOLOGIYA

X.Bekchanov, F.Sattarova, M.Bekchanova. Xorazm viloyatidagi zararkunanda tunlamlarga qarshi uyg'unlashgan kurash chora-tadbirlari.....	21
---	----

IQTISODIYOT

M.Ro'zmetov, S.Norboyev, F.Abdullayev. O'zbekistonda ichki turizm rivojlanish holati va tahlili.....	25
---	----

TARIX

Э.Раджапов. Сўнги Қўқон хонининг харбий набираси ёхуд Саййид Азаматбек Худоёрхоннинг харбий фаолиятига назар.....	29
--	----

TILSHUNOSLIK

Ш.Ганиева. Фразеологизмларни таянч компонентлар асосида моделлаштириш масалалари.....	33
М.Абжалова. Матнларни автоматик тахрир ва таҳлил қилиш дастурининг лингвистик таъминоти манбалари.....	36
Д.Рустамова. Борликнинг лисоний тасвири миллийлик кўзгусида.....	39
Ш.Мустанова. Аналитик қурилмаларнинг феълли компоненти тавсифи.....	42

ADABIYOTSHUNOSLIK

S.Matkarimova, Y.Sabirova. Iskandar – yangi tipdagi valiahd.....	47
М. Жамматова. “Лайли ва Мажнун” достонининг Умар Бокий вариантда адиб маҳорати.....	51
Ш.Шакирова. XIX аср Хоразм таржима мактабида Бобожон Санойининг таржимонлик маҳорати.....	55

ILMIY AXBOROT

З.Аллаберганова, З.Матякубова. Қонуниятларнинг статистик характери.....	60
Д.Рустамов. Яна тил ва маданият муштараклиги ҳақида.....	63
Ш.Хожанов. Қорақалпоқ тилида феъл антонимларнинг семантик гуруҳлари.....	67
М.Равшанов, О.Асланова. Агиология – культ умершего.....	71
Н.Мухаммедова. Роман Маргарет Дрэбл “Ведьма из эксмур” – сюжет, “подсказанный” Братьями Гримм.....	75

PEDAGOGIKA

E.Eshchanov, I.Xudayberganov, M.Yaxshimuratov. “Kimyo” fanini o'qitishda fanlararo aloqadorlikdan foydalanishning o'ziga xos xususiyatlari.....	80
H.Собирова. Умумтаълим мактабларининг V синфларида Гафур Гулом ҳаёти ва ижодини ўрганиш.....	84
Л.Худайкулова. Таълим-тарбияда маънавий-маърифий дунёкарашнинг ўрни.....	88
U.Sobirov, G'.Xudayberganov, J.Abdullayev. Akademik litsey va kollejlarda geometrik masala yechish bo'yicha analogik yondashuv usuli.....	91
J.Ermetova, Sh.Atadjanova. Challenges and reasons of professional development for english language teachers.....	95

TARIX

Эркин Раджапов (ЎЗР ФА Тарих институти)

СЎНГИ ҚЎҚОН ХОНИНИНГ ҲАРБИЙ НАБИРАСИ ЁХУД САЙИД АЗАМАТБЕК ХУДОЁРХОНОВНИНГ ҲАРБИЙ ФАОЛИЯТИГА НАЗАР

Аннотация. Мақолада муаллиф сўнги Қўқон хони Саййид Муҳаммад Худоёрхоннинг ҳарбий набираси Азамат Худоёрхонов (1888–1938) шахсини озгаки тарих усули ҳамда мавжуд илмий адабиётлар асосида тадқиқ этган.

Аннотация. В данной статье автор анализирует личность внука последнего хана Кокандского ханства Сейида Мухаммада Худаярхана (1831–1884) Азамата Худаярханова (1888–1938) на основе материалов устной истории и научной литературы.

Annotation. In this article the author has analyzed the identity of military grandson Azamat Khudayarkhanov (1888–1938) of the last khan of Kokand khanate Sayyid Mukhammad Khudayarkhan (1831–1884) based on the materials of oral history and scientific literatures.

Калим сўзлар: Қўқон хонлиги, Худоёрхон, Муҳаммад Аминбек, Пулатхон қўзғолони, ҳарбий топография, генерал-губернатор, совет ҳокимияти, Туркистон fronti, Амир Олимхон.

Ключевые слова: кокандское ханство, Худаярхан, Мухаммед Аминбек, восстание Пулатхана, военная топография, генерал-губернатор, советское правительство, Туркестанский фронт, Эмир Алимхан.

Key words: Kokand khanate, Khudayarkhan, Mukhammad Aminbek, Pulatkhan's revolt, military topography, general-governor, Soviet government, Turkestan front, Emir Alimkhan.

Қўқон хонлиги 1876 йил 19 февралда чор Россияси томонидан тугатилгач, сўнги Қўқон хони Саййид Муҳаммад Худоёрхон (1831–1884)нинг авлодлари Колпаковский буйруғи билан Тошкентга юборилган. Бир вақтлар улкан хонликнинг пойтахти саналган Қўқон шаҳри ҳамда Фарғона водийси атрофида Худоёрхоннинг авлодлари, умуман, қолдирилмаган. Худоёрхондан:

1) Насриддинбек (руслар томонидан хонлик босиб олингач, Владимирга сургун қилган);

2) Саййид Муҳаммад Аминбек;

3) Саййид Муҳаммад Умарбек;

4) Саййид Муҳаммад Насрулло (Ўрмонбек);

5) Саййид Муҳаммад ибн Яминбек;

6) Фансуруллобек каби фарзандлар қолган бўлиб, бу фарзандлардан 5 таси 1880 йилгача ҳаёт бўлган. Худоёрхоннинг тўртинчи фарзанди Саййид Муҳаммад Аминбек (Саййид Муҳаммад Аминбекнинг касбий фаолияти ҳарбий бўлган) ва унинг иккинчи завжаси Омонхон пошшадан 1888 йил 20 июлда ўғил фарзанд дунёга келди. Янги туғилган собиқ хон набираси Саййид Муҳаммад Аминбекнинг Омонхон пошшадан туғилган тўртинчи фарзанди бўлиб, чақалоққа Саййид Муҳаммад Азаматбек деб исм қўйди.

“Саййид Муҳаммад Азаматбек хон авлодига мансублиги сабаблими, отаси унинг тарбиясига алоҳида эътибор берган ва шу сабабли жуда истеъдодли, зехнли бўлиб вояга етган. Саййид Азамат Худоёрхоннинг отаси ўз вақтида Муҳаммад Солиххўжа Тошкандийнинг “Тарихи жадидаи Тошканд” асарининг босилишига ҳомийлик қилган, муаррих (Муҳаммад Солиххўжа Тошкандий) ва бу оила ўртасида жуда яқин дўстона алоқалари мавжуд бўлган. Ушбу дўстлик алоқалари сабабли Муҳаммад Солиххўжа Тошкандий кейинчалик Саййид Азамат Худоёрхонга ислом дини асослари, тарих, ҳуқуқ фанларидан таълим беради”, дея маълумот беради сўнги Қўқон хони Саййид Муҳаммад Худоёрхон-

нинг чевараси Шоҳрух Умаров.¹ Аммо тарихчи олим Ҳ.А.Султоновнинг “Муҳаммад Солиххўжа ва унинг “Тарихи жадидаи Тошканд” асари” номли китобида келтирилган маълумотларга кўра, Муҳаммад Солиххўжа билан Худоёрхон, дастлаб, 1870 йилнинг январида Кўконда Миён Бузрукнинг дафи маросимида учрашган. Худоёрхон фарзандлари ва Муҳаммад Солиххўжа ўртасидаги дўстона муносабатлар Худоёрхоннинг Пўлатхон кўзғолони натижасида Тошкентга кўчиб келиб, Муҳаммад Солиххўжанинг кўшниси бўлган Ҳ.А.Таббой кушбеги уйига жойлашган вақтдан бошланган. Муаррих Худоёрхоннинг ўгли Насриддинбекнинг яқин кишиси бўлган.²

Худоёрхон авлодлари Тошкентга кўчирилган маҳалда улар Ниёзбек қалъасига кўчирилган бўлиб, бу ерда турли миллат вакиллари қатори, рус миллатига мансуб аҳоли ҳам яшаганлиги сабабли Саййид Азаматбек Худоёрхонов рус тилини мукамал ўзлаштиради. Собиқ хон набираси, дастлаб, рус-тузем мактабига, кейинчалик, Тошкентдаги гимназияга ўқишга борди. 8 ёшидан Оренбургга кадетлар корпусига таълим олиш учун борди. Оренбургда 2 йиллик таълим жараёнида у рус-славян тили ва ёзувини мукамал ўзлаштириб, ҳарбий фанлардан тактика, ҳарбий топография, артиллерия, балистика, ҳарбий қуроллардан фойдаланишни чуқур ўрганди, ҳарбий амалиётларда иштирок этди. 1907 йилда Оренбургдаги 2-кадет корпусини тамомлагач, 1909 йилда унга кичик зобит – поручик унвони берилди, кичик зобит поручик сифатида юқори Удинск Сибирь Мортир дивизионида уч йил хизмат қилди. 1909 йилда эса Александровск ҳарбий билим юртини тамомлаб, дастлабки ҳарбий фаолиятини 2-Сибирь полкида бошлаган. 1912 йилда Тошкентга қайтиб, бу ерда ота-онаси билан бир оз муддат тургач, Олмаотага бориб, 1-Туркистон артиллерия дивизи-онида командир вазифасида хизмат қила бошлайди.³

1 Жаҳон уруши бошлангач, Саййид Муҳаммад Азаматбек 1914 йилда фронтга келган ҳамда Ғарбий фронтда немис кўшинларига қарши жангларда қатнашган. Юқори даражадаги ҳарбий фаолияти ва ҳарбий тошширикларни аъло даражада олиб борганлиги сабабли, Георгий хочи билан тақдирланиб, штаб капитани даражасига кўтарилган.⁴

А.Худоёрхонов 1 Жаҳон уруши тугагач, 1917 йилда Тошкентга қайтади. Туркистон генерал-губернатори Куропаткин уни адъютант этиб тайинлайди. Қизил кўшин сафида 1920 йилда вазият тақозоси билан Бухоро frontiда артиллерия дивизионинг командири сифатида Бухоро амирлигига қарши ҳарбий ҳаракатларда иштирок этди. Бухоро frontiда кўрсатган жанговар жасорати учун артдивизион командири А.Худоёрхон дивизионнинг ҳарбий комиссари А.Қазак, командирлар И.Бахиров ва Н.Мухторовлар билан бирга тақдирландилар.⁵ 1922 йилда эса у Туркистон fronti артиллерия бригадасининг бошлиғи этиб тайинлангач, ўзбек кавалерия бригадаси билан биргаликда Фарғона fronti (Бувайда, Серова (ҳозирги Бағдод тумани), Риштон)да қуролли қаршилик ҳаракати вакилларига қарши жангларда қатнашишга мажбур бўлган.

1922 йилларда Азамат Худоёрхонов Фарғона frontiда жанг қилаётган пайтда ҳам унинг устидан чақув уюштирилган ва унинг иши Евдокимов раҳбарлигида Т.Ўрозбоев, С.Олимхўжаев, И.Охунов, М.Абдуллаев иштирокида ҳарбий-инқилобий трибуналда кўриб чиқилиб, далиллар асосида унинг айбсиз эканлиги исботланган. Саййид Муҳаммад Азаматбек 25 ёшида етук профессионал ҳарбий бўлиб етишди.

У Чор Россия мустамлакачиларига нисбатан ишончсизлик билан қарар эди, сабаби

¹ Ахборотчи Шоҳрух Умаров – ҳозирда 65 ёшда бўлиб, Худоёрхоннинг учинчи ўгли Саййид Муҳаммад Умарнинг набираси, Кўкон хони Саййид Муҳаммад Худоёрхоннинг чевараси.

² Султонов Ҳ.А. Муҳаммад Солиххўжа ва унинг “Тарихи жадидаи Тошканд” асари. Т., “Ўзбекистон”, 2009, 22 – 24-бетлар.

³ Эгамбердиев А., Амирсайдбеков А. История Кокандского ханства (Библиографической указатель с иллюстрациями XVIII,век – 1876 г). Т., “DAVR-Press”, 91-бет.

⁴ Кўкон шаҳар ўлкашунослик музейининг жорий архивидан.

⁵ Худойбердиев О. Из истории военного строительства и ликвидации контрреволюции в Средней Азии. М., “Наука”, 1984, 81-бет.

айнан мана шу тузум унинг бобоси Худоёрхоннинг давлатини кулатган, кейинчалик унинг якинларини ҳам жисмонан маҳв қилган эди, аммо у буни юзага чиқара олмас эди. Қўқонни тарк этган собиқ хон Саййид Муҳаммад Худоёрхон Константинополдан ўғли Саййид Муҳаммад Аминбекка мактуб йўллади, ушбу мактубда ўғлига руслар билан муросада бўлиб, улардан ҳарбий таълимни ҳамда тактикани, ҳарбий таълим сирларини ва давлат бошқарувини қунт билан ўрганишни таъкидлайди. Бу ўз юртидан олисдаги Саййид Муҳаммад Худоёрхоннинг давлат бошқаруви соҳасида йўл қўйган хато ва камчиликларидан чиқарган аччиқ хулосаси эди. Шу мактуб таъсириданми ёки бошқа сабаблари Саййид Муҳаммад Аминбекнинг Саййид Азаматбекдан ташқари Саййид Муҳаммад Нуриддинбек, Саййид Муҳаммад Темурбек, Саййид Муҳаммад Ислонбек (баъзи манбаларда Усмонбек тарзида келтирилган, Москва ва Оренбург шаҳарларида ҳарбий соҳа ҳамда тилшунослик бўйича таҳсил олган) каби ўғиллари ҳам ҳарбий бўлиб етишганлар. Акалари Саййид Муҳаммад Нуриддинбек Петербургда, Саййид Муҳаммад Темурбек эса Александровск шаҳрида ҳарбий таълим олган.

Азамат Худоёрхоннинг отаси Саййид Муҳаммад Аминбек, ҳатто 1912 йил 1 январда Россия императорининг Станислав ордени билан тақдирланган. Бу ҳақида "Туркистон вилоятининг газети": "Бу эътирофга марҳамати олий неки, сабаби шулки Саййид Аминбек Худоёр ўғиллари бирор-бир подшоҳлик хидмати (хизмати – Р.Э.)ни ва ёки омма хидматини адо қилиб турган бўлмасалар ҳам, беш нафар ўғил фарзандларини Русия аскарларий мадрасаларига бериб, тарбият қилиб, ўқитиб, тўрт ул оддий аскарлар хидматларида таҳсил олуш қилиб, Русия аскарлар хизматида киргизганликлари сабаб бўлибдир", дея маълумот беради.¹

1917 йилда Россияда юз берган ўзгаришлар вақтида Азамат Худоёрхонда большевиклар ҳукуматида нисбатан ишончсизлик кайфияти пайдо бўлади. 1918 йилда Россиянинг Екатеринбург шаҳрида большевиклар томонидан собиқ Россия императори Николай II нинг авлодлари кириб ташланади. "Халқлар доҳийси" В.И.Лениндан Ф.Колесовга ҳам Саййид Муҳаммад Худоёрхон авлодларини собиқ Россия императори Николай II авлодлари сингари жисмонан йўқотиш ҳақида буйруқ берилади. Бундан хабардор бўлиб қолган Осипов бу оилага яқинлиги бўлганлиги боис Худоёрхонлар оиласини огоҳлантирган ва натижада Худоёрхонлар оила аъзолари муҳожир сифатида четга чиқиб кетишга мажбур бўлишди, фақатгина Ибн Яминбек тарк этишга улгурмасдан, большевиклар томонидан отиб ташланди. Ушбу воқеалар ҳамда Осипов исёнидан, Туркистон Мухториятининг қонга ботирилишидан сўнг, унда большевиклар тузумига нисбатан ишончсизлик пайдо бўлди. Аммо яшаш ва омон қолиш учун большевикларга бўйсунушга, улар билан муроса қилишга мажбур бўлди.

Азамат Худоёрхоннинг, кейинчалик, ҳарбий салоҳиятидан ўзбек отлик дивизияси таркибида Фарғона водийсида кенг қулоч ёйган қуролли қаршилик ҳаракати вакиллари қарши курашда ҳамда Ўрта Осиё қўмондонлик мактабида курсантларга таълим бериш учун фойдаланилди. У артиллерия отишмаси назарияси фанидан курсантларга таълим берган. "Туркистон Республикасида сафарбарлик ва аскарликка қақирув ҳақида"ги фармоннинг 1-бандига кўра, "Мобилизация (сафарбарлик) бўйича, Туркистон жумҳуриятида доимий ҳамда муваққат яшовчи 20 ёшдан 40 ёшга қадар бўлган барча фуқаролар аскарликка қақирилиши белгилаб берилди. Бу фармонга кўра, фақатгина меҳнатқашлар синфига мансуб ишчи ва деҳқон қизил армияси сафларига қабул қилинганлар. Аммо бойлар синфига мансуб бўлганлар уруш сафидан ташқаридаги ишларга олинадилар", дея таъкидланди.² Аммо, аслини олганда, большевиклар ҳукумати пролетар синфи орасида етук ҳарбий билим, салоҳиятга, тажрибага эга бўлган кишилар кам бўлганлиги сабабли хон авлоди ёки

¹ Высочайшие награды. "Туркистон вилоятининг газети", 1912 йил 12 январь, 4-сон.

² Туркистон жумҳуриятида сафарбарлик эълон қилув тарихида аскарликка эълон қақирув ҳақида. "Иштирокион", 1919 йил 24 май, 104-сон.

бойлар синфига мансубми, уларни ҳарбий иш ҳамда ҳарбий таълим бериш ишига жалб этишга мажбур бўлишди. Азамат Худоёрхонов ҳам 1923 йилдан Туркистон аҳолиси ҳарбий таълим олиши учун ташкил этилган Ўрта Осиё ҳарбий мактаби (ҳозирги Тошкент Олий умумқўштин билим юрти)да М.Ф.Мирбадалов, А.Қирғизов каби дастлабки Ўзбек миллий ҳарбий кадрлари билан бир жамоада курсантларга артиллериядан дарс бера бошлайди. Аммо бу ерда унинг устидан ноҳақ чакув бўлгач, Азамат Худоёрхонов ишдан кетишга мажбур бўлади ҳамда Политехника институтининг ҳарбий кафедрасида талабаларга дарс бера бошлайди.

Совет ҳокимиятининг қатагонлик сиёсати авж олган вақтда Азамат Худоёрхонов 1937 йилда иккинчи маротаба қамокка олинди ҳамда суд жараёнида айбсиз эканлигини исботлай олди. Аммо қамокхона шароити унинг соғлиғига жиддий салбий таъсир кўрсатмай қолмади. Азамат Худоёрхонов 1938 йил 50 ёшида сил (туберкулёз) касаллигидан қамокхонада вафот этди. Ажабланарли томони шундаки, Азамат Худоёрхоновдан ташқари унинг 4 акаси ҳам терговга чакирилиб сўроқ қилинади, терговдан сўнг эса негадир узок яшамайди. Балки, заҳарланган деган тахминлар ҳам бор. Сабаби совет мустабид тузуми қатагонлик сиёсатининг асл мақсади нима қилиб ва қандай усуллари қўллаб бўлса ҳам, жисмонан маҳв қилиш ва йўқ қилиш эди. 1940 йилга келиб Азамат Худоёрхоновнинг фақат бир акаси Саййид Ислонбек (бу даврда у Францияда маслаҳатчи бўлиб ишлаётган эди) қолади, холос.

А.Худоёрхоновнинг шахсий ҳаёти ва оиласи ҳақида унинг ҳозирда ҳаёт бўлган амакиваччаси Шоҳрух ака Худоёрхонов: “Амакимиз Азамат Худоёрхонов Водил қишлоғи (Фарғона вилояти Фарғона тумани)дан Ўғилхон исмли аёлга уйланган бўлиб, лекин фарзанд кўришмаган”, деган маълумотни берди.¹

Азамат Худоёрхонов шахси ҳақида Ф.Норхўжаевнинг “50 йил жанговар постда” номли китобида бир қатор фактик маълумотлар келтирилган бўлса-да, Азамат Худоёрхонов исми шарифи нима учундир Азаматбек Антонович Худоёрхон тарзида берилган.² Китоб нашр этилган пайтда (1982 йилда) ҳам ноҳақ қатагонга учраган бир қатор Ўзбек миллий ҳарбий кадрлари катори Азамат Худоёрхонов шахсига нисбатан ҳам “халқ душмани” деган шубҳа билан қараш ҳукмронлик қилган ва совет ҳокимияти улар ҳақида ёритишга йўл қўймаган ёки оммани ногўгри маълумотлар билан чалғитишга ҳаракат қилинган.

Шунингдек, бугунги кунда халқаро тармок (интернет)даги бир неча вэб саҳифаларда Бухоро амири Амир Саид Олимхоннинг ўғли генерал Шоҳмурод Олимов (1910–1985)³ ҳақидаги айрим узук-юлуқ маълумотлар билан бирга, Саййид Азаматбекнинг сурати Шоҳмурод Олимов сурати сифатида учрайди.

Хулоса қилиб айтганда, Саййид Азаматбек Худоёрхонов, гарчи совет ҳокимиятига тузум ва вазият тақозоси билан хизмат этган бўлса-да, Ўзбек миллати орасидан етишиб чиққан дастлабки профессионал миллий ҳарбий кадрларимиздан бири эди. Бугунги кунгача Азамат Худоёрхонов билан боғлиқ архив ҳужжатлари илмий истеъмолга киритилмаган. Улар билан танишиш эса Азамат Худоёрхонов шахси ҳақида аниқ ва етарли даражада маълумотга эга бўлиш имконини беради.

¹ Ахборотчи Шоҳрух Умаров – ҳозирда 65 ёшда бўлиб, Худоёрхоннинг учинчи ўғли Саййид Муҳаммад Умарнинг набираси. Қўқон хони Саййид Муҳаммад Худоёрхоннинг чевараси.

² Норхўжаев Ф. 50 йил жанговар постда. Т., “Ўзбекистон”, 1982, 35-бет.

³ Наимов Н. Амирнинг зурриёти. Бухоро, “Бухоро” нашриёти, 1995.